A Comprehensive History of the Armenian Cilicia

In Six volumes

Volume 1

By

Edic Baghdasarian

Armenian Research Center

ISBN: 978-1-990573-19-4

www.Edic-Baghdasarian.com

Toronto –2024- Canada

Էդիկ Բաղդասարյան

Հայկական Կիլիկիայի

Ամբողջական պատմություն

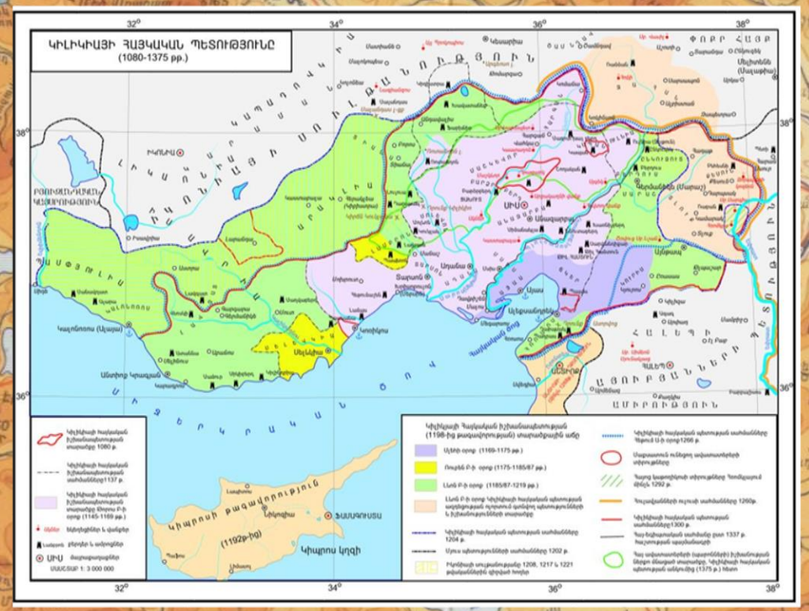

Վեց հատորով

Հատոր 1

Հայկական Ուսումնասիրությունների Կենտրոն

Էդիկ Բաղդասարյան

Հայկական Կիլիկիայի
Ամբողջական պատմություն

Վեց Հատորով

Հատոր 1

Հայկական Ուսումնասիրությունների Կենտրոն
ISBN: 978-1-990573-19-4

www.Edic-Baghdasarian.com

Տորոնտո – 2024 - Կանադա

Բովանդակություն

Առաջաբան 5
Հայաստանը աշխարհագրական քարտեզներում 13
Կիլիկիա 25
Կիլիկիայի անվան մասին 33
Կիլիկիան հնագույն ժամանակաշրջանում 40
Կիլիկիայի բնաշխարհը և բնակչությունը 48
Հին Կիլիկիայի և մոտակա տարածքների նշանավոր հայաբնակ քաղաքներ 52
Կիլիկիայի հայկական թագավորության քաղաքները 54
Կիլիկիայի հայկական թագավորության սահմանակից հայաբնակ քաղաքներ 147
Կիլիկիայի Հայկական Թագավորության 183
նավահանգիստները 183
Կիլիկիայի բերդերը 187
Կիլիկիայի լեռները 189
Կիլիկիայի գետերը 200
Կիլիկիայի Բնագրությունը ըստ Ղ. Ալիշանի 201
Կիլիկիայի բնական հարստությունները 206
Կիլիկիայի բույսերը ըստ Ղևոնդ Ալիշանի 208
Կիլիկիայի դարպասները 218
Կիլիկիայի Ճանապարհները 223
Հայկական Կիլիկիայի բերդատեր իշխանները 224

(12-րդ դարի վերջ - 13-րդ դարի սկիզբ) 224
Կիլիկիան Սուրբ Գրքում 228
Կիլիկիան Հնահույն աղբյուրներում 231
Ներածական 231
Հայ Ժողովրդի Պատմության համառոտ Ժամանակագրություն 232
Հունական և հռոմեական հնագույն շրջանի պատմությանՆ համառոտ ժամանակագրություն 260
Միջին Դարերի Պատմության Կարեվոր Իրադարձությունների Ժամանակագրություն 268
Իրանի պատմության համառոտ ժամանակագրություն 275
Խաչակրաց արշավանքների 284
Համառոտ Ժամանակագրություն 284
Բյուզանդիայի հայ Կայսրերը 289
Կիլիկիան Հնագույն աղբյուրներում 301
Հունահռոմեական աղբյուրներ 301
Վերջ Առաջին հատորի 405

Առաջաբան

Իր բազմադարյան պատմության ընթացքում գոյատեւման, սոցիալական եւ ազգային ազատագրության, իր լավ ապագայի համար մաքառումների դաժան ուղի է անցել, օրհասական պահեր է ապրել հայ ժողովուրդը։ Նա առանձնապես ծանր փորձության ենթարկվեց, մեծագույն ողբերգություն ապրեց առաջին համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմի դժնդակ տարիներին։

*Այդ սարսափելի դեպքը արդյունքն էր Հայաստանի հերթական ու հետզհետե ռազմաքաղաքական թուլացման, զանազան արտաքին արշավանքների ու մարտերում հայկական բանակի անհաջողության և նույնիսկ նրա բացակայության, **հայրենալքման**, ներքին ու արտաքին հասարակական-քաղաքական ու հասարակական-տնտեսական մրցակցության, ներքին անհամաձայնությունների եւ ամենագլխավորը՝ Արեւելք-Արեւմուտք ռազմաքաղաքական հակամարտության։*

Հայ ժողովրդի պատմությունը պայքարի ու պատերազմի պատմություն է։ Անգամ ավանդությունն է փաստում, որ հայն իր գոյության իրավունքը կերտեց հայկյան աղեղից դիպուկ արձակած նետով։ Եվ Հայոց ձորի ճակատամարտը, որտեղ Հայկը գետնեց Բելին, համաշխարհային ռազմարվեստի պատմության մեջ նկարագրված հնագույն ճակատամարտն է։

Պատմության հաղորդած դաս է, որ երբ թուլացել է հայկյան աղեղը, երբ թուլացել է հայոց բազուկը, թշնամու սուրն է կախվել ազգի գլխին։

Շատ տերություններ կորան, փոշիացան պատմության քառուղիներում, բայց հայոց բանակը հայ ազգի գոյության ու կենսունակության գրավականը եղավ։ Որտեղ ասես որ արյուն չի թափել հայ զինվորը։ Դեռ հեռավոր մ.թ.ա. 612 թվականին Բաբելոնն ու Մարաստանը իրենց թշնամի Նինվեն կործանելու համար փնտրում էին հայ զինվորի աջակցությունը, և Պարույր Հայկազնը իր հեծյալներին առաջնորդեց Միջագետք՝ կործանելու Նինվեն՝ հանուն իր ազգի գոյատևման։

Մ.թ.ա. 331 թվականին եվրոպական մայրցամաքից Ասիան նվաճելու եկած Ալեքսանդր Մակեդոնացու աշխարհանվաճ անհաղթ բանակներին միակ լուրջ դիմադրությունը հայերը ցույց տվին Գավգամելայի դաշտում, երբ պարսկական բանակի ձախ թևը կազմող հայկական գնդերը կարողացան անսասան մնալ մակեդոնական փաղանգի առջև և դարձյալ երաշխիքը եղան Հայաստանի անկախության։ Իսկ երբ մակեդոնական բանակը ցանկացավ արդեն բուն Հայաստանը նվաճել, Սպերի ճակատամարտում հայոց բանակը ջախջախեց մակեդոնացիներին ու սպանեց նրանց զորավար Մենոնին։

Մ.թ.ա. 2-րդ դարում հզոր Հռոմի հիմքերը ցնցած կարթագենցի Հաննիբալը հայ զինվորի բազկին միայն վստահեց և ապաստան գտավ Հայոց երկրում։

Տիգրան Մեծ արքան հայ հեծելազորի ոտքերի տակ փոշիացրեց ողջ արևելքը։ Պարթևստան, Մարաստան, Օսրոյե-

նե, Գամիրք, Ասորիք... Տասնյակի չափ մեծ ու փոքր երկրներ հպատակեցրեց։ Բազմիցս ջարդեց հռոմեական լեգեոնները և աստվածացվեց սեփական ժողովրդի կողմից։

62 թվականին հայոց զորքերը կարողացան ջարդել հռոմեական անպարտ բանակը։ Հռոմը դեռ երկար պիտի հիշեր այդ նվաստացումը։ Ոչ դրանից առաջ, ոչ էլ հետո, ոչ մի բանակի, ոչ մի զորավարի չի հաջողվել այդպես նվաստացնել Հռոմին։ Եվ այդ հաղթանակով Տրդատ Ա Արշակունին նվաճեց Հայաստանում թագավորելու իրավունքը։

3-րդ դարում Խոսրով Գ Մեծ հայոց արքան հայոց հեծելազորով հրի ու սրի ճարակ դարձրեց Սասանյան դարձած Պարսկաստանը, և պարսից արքան միայն Անանկ Պարթևի դավաճանությամբ կարողացավ կանգնեցնել հայոց հաղթարշավը։

4-րդ դարից Մամիկոնյան պայազատները ղեկավարեցին հայոց զինուժն ու իրենց արյամբ օծեցին հայոց հաղթանակները։ Վասակ Մամիկոնյան սպարապետը սասանեց պարսից և բյուզանդական զորությունը, Մուշեղ Մամիկոնյան զորավարը Ձիրավի դաշտում իր քաջությամբ ու մեծահոգությամբ արժանացավ անգամ իր ոսոխի՝ Շապուհի հիացմունքին, Մանվել Մամիկոնյան սպարապետը ծերության մահվան մահճում անիծում է իր բախտը, որ չի նահատակվում ռազմի դաշտում, այլ վախճանվում է անկողնում... Ահա հայ զինվորի, նվիրյալ հրամանատարի կերպարը։

7-րդ դարից հայոց այրուձին կանգնեցրեց իսլամի կանաչ դրոշի շարժը դեպ Եվրոպա։ Եվ արաբական հորդաները, չկարողանալով տիրանալ հայոց հողին, դեպի Եվրոպա իրենց ուղին հարթեցին՝ նվաճելով ողջ Հյուսիսային Աֆրի-

կան, որտեղից էլ անցնելով Ջիբրալթարը՝ ոտք դրեցին եվրոպական մայրցամաք։

Եվ 9-րդ դարում Բագրատունի ասպետները սուր բարձրացրին խալիֆաթի դեմ ու առաջնորդեցին հային դեպի ազատություն։ Բագրատունյաց խոնարհված դրոշը փառքով պսակեցին Զաքարյան հսկաները, որ ազատության հաղթարշավ սկսելով Լոռուց՝ կարճ ժամանակում թոթափեցին ստրկության շղթաներն ու թագով զարդարեցին իրենց լուսավոր ճակատները։

Բոլոր պատմական-քաղաքական վիճակների, մերձավոր և հեռավոր ելուզակների արշավանքների հետևանքով, նաև ժամանակի գերուժերի՝ հայ ժողովրդի հանդեպ դաժան վերաբերմունքի պատճառով, հազարավոր հայ բնակչություն, հեռացավ հայրենի հողից, կամ արտաքին ոտնձգողների՝ ի մասնավորի հռոմեա-բյուզանդական, պարսկական, ապա թուրքական վայրենի ցեղերի ներխուժմամբ չկարողանալով դիմակայել նրանց՝ լքեց Մեծ Հայքի պատմական տարածքը փրքություն որոնեց հարևան կամ հեռավոր երկրներում։ Կիլիկիան ու Կապադովկիան այն երկրներից էին որտեղ, մանավանք Կիլիկիա տեղափոխվեց մեծ թվով հայ բնակչություն, այսպիսով անգամ օտար հողում՝ Կիլիկիո երկրում հայոց զինվորը հայրենիք կերտեց ու պետականություն ստեղծեց։

Եվ որտեղ ասես, որ հայ զինվորը իր կեցվածքով չսրբագրեց հայոց պատմությունը։ Բյուզանդիայում դարեդար ամենամարտունակը հենց Արմենիակների բանակաթեմն էր (Հռոմեական կայսրությունում՝ վարչական միավոր)։ Հարյուրամյակներ շարունակ արմեն և քաջ բառերը

հոմանիշներ էին։ Եվ հենց հայ զինվորականության միջից ելած հայազն կայսրերը հոգեվարքից հանեցին Բյուզանդիան և հզորություն ու փառք բերին նրան։

Եգիպտոսում անգամ տասնյակ հազարավոր հայ զինվորականություն էր հաստատվել, և հայ ժողովրդի ցրված բեկորները Աֆրիկայի կիզիչ արևի տակ հավաքվելով՝ ապրելու և արարելու իրավունք վաստակեցին՝ ամբողջ մի դար իրենց ձեռքը վերցնելով Եգիպտոսի կառավարումը։ Հեռավոր Բուլղարիայում Սամուել Կոմսաձագի որդիները բուլղար ժողովրդին առաջնորդեցին դեպի ազատություն ու իրենց ճակատները պսակեցին թագով։ Հայերը կռվեցին խաչակիր թալանչիների դեմ Գրյունվալդում, կռվեցին հանուն Ռուսաստանի...

Անպարտելի Նապոլեոնի բանակում ամենաանպարտելին հենց մամլուքների հայկական զորաջոկատն էր, որն առաջնորդում էր քաջ Ռոստոմը։ Եվ ճակատագրի մեծ հեգնանքով ժողովուրդների մեծ ճակատամարտում՝ Աուստերլիցում, Նապոլեոնի բանակը պիտի առաջնորդեր նրա հավատարիմ օգնականն ու փեսան՝ Նեապոլի թագավոր Հովակիմ Մյուրատը՝ ծնունդով Արցախից։ Նրա դեմ պիտի կանգներ կոմս Վալերյան Մադաթովը՝ դարձյալ ծնունդով Արցախից։ Եվ երկու արցախցիներ պիտի վճռեին աշխարհի ճակատագիրը...

Եվ բուն հայոց երկրում հայի ոգին արթնացավ ու հայի բազուկը սկսեց գործել դարձյալ Արցախ աշխարհում. Դավիթ Բեկի քաջերը առաջին կարապետները եղան, որ սուր բարձրացրին օտարի լուծը թոթափելու համար։ Եվ ամեն ինչ սկսվեց նորից. Սասունում, Վասպուրականում, Տարոնում...

Եվ հայի հուժկու բազուկը դարձյալ իջավ Սարդարապա-

տում, Բաշ Ապարանում, Ղարաքիլիսայում։ Ու հայը վերջապես զարթնեց նիրհից, զենք վերցրեց, զինվորագրվեց ու հաղթեց։

Բայց, դա սկիզբն էր միայն։ Ու ամեն ինչ շարունակվեց... Պատմությունը պարզ դաս է տվել. երբ ժանգոտել է, երբ բթացել է հայի սուրը՝ անմիջապես նրա գլխին փայլատակել է թշնամունը։ Ուրեմն հարկ է դաս քաղել անցյալից։

Մենք մինչ այս հրատարակել են Հայ ժողովրդի մասին բազմաթիվ գրքեր և հոդվածներ, անդրադառնալով և ներկայացնելով մեր հայ ազգի կյանքի զանազան բնագավառները։

Այս աշխատության նպատակն է ներկայացնել հայոց պետականության պատմության մեջ իր ուրույն և կարևոր դերը ունեցող Կիլիկիայի հայկական պետությունը։

Կիլիկիայի մասին հրատարակվել են բազմաթիվ գրքեր և հոդվածներ՝ թե հայ հեղինակների և թե օտարների կողմից։ Հայրենի պատմագիտությունը լույս է ընծայել շատ կարևոր գիտական հետազոտություններ։ Սակայն որպես Հայկական Կիլիկիայի ամբողջական պատմություն այդպիսի աշխատություն մինչ օրս չի հրատարակվել որևէ լեզվով։

Այս մեր աշխատությունում, աշխատել ենք ներկայացնել Հայկական Կիլիկիայի պատմական, հասարակական-քաղաքական, հասարակական-տնտեսական և հասարակական-մշակութային ամբողջական և ընդարձակ պատմությունը, թեև հարկ ենք կամարում նշել, որ դեռևս բազմաթիվ մանրամասնություններ գոյություն ունեն, որոնց ևս անդրադառնալով այս մեր գործը պիտի լիներ մի քանի տասնյակ հատորներ, սակայն մենք հետևելով հիշատակված բնագավառ-

ները՝ բավարարվել ենք այսքանով՝ վեց հատորներով։ Այս աշխատությունը մինչ այս հրատարակված գրքերի մեջ ամենամբողջական և ընդարձակն է համարվում։

Այս աշխատության համար օգտագործել ենք մի քանի հարյուր աղբյուր, որոնք ներկայացվել են վեցերորդ հատորի «Գրականության» բաժնում նաև տողատակերում։ Դրանք բաղկացած են Հին աշխարհի սկզբնաղբյուրներից մինչև մեր ժամանակակից նորագույն հետազոտությունները՝ հայերեն, լատիներեն, իտալերեն, հունարեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, իսպաներեն, գերմաներեն, ռուսերեն, արաբերեն և պարսկերեն լեզուներով, օգտվել ենք նաև թարգմանված տարբերակները սակայն ստուգել ենք դրանց իրենց բնագրերի հետ։

Օգտագործվել ենք նաև մեր հիմնադրած Գիտական Տվյալների Շտեմարանի (ԳՏՇ) նյութերից, որը բաղկացած է շուրջ 150,000 մասնագիտական գրականությունից և 100,000-ից ավելի գիտական պարբերականներից և թերթերից։ Այդ Շտեմարանը ստեղծել ենք 45 տարի առաջ և այժմ համալրվում է միջին հաշվով օրական 100-ից ավելի նորագյուտ գրականությունով։ Օգտագործվում են նորագույն տեխնոլոգիաներ, համակարգեր, մի քանի տասնյակ համակարգիչներ և այլն։ ԳՏՇ-ին օգտագործված նյութերի ցանկը ևս ներկայացվել է վեցերորդ հատորի «Գրականություն» բաժնում։

Հարկ ենք համարում նշել, որ բոլոր մեր գործերը կատարվում են բացարձակապես մեր ֆինանսական և գիտական աղբյուրների հիման վրա, ցավոք ինչպես միշտ, մեր հայրենակիցները զլանում են պաշտպանել իրենց մշակութային և

գիտական մշակներին, ինչպես գրում է մեր հայ մեծ մտավորական Լեռ Կամսարը,–**«Զարմանալի ազգ ենք մենք՝ նախ սովամահ կանենք մեր գրողներին, հետո արդեն կսկսենք մեծարել նրանց»**[1]: *Ցավոք այսօր մեծարանքն էլ ընկնում է գաղափարական, կուսակցական, խմբային ու անիրազեկության կաղապարների մեջ։*

Տողերից հեղինակը ամբողջովին չունի հավակնություն սույն գործի կատարյալ լինելու համար և լիահույս է, որ սիրելի ընթերցողը նրան կսատարի իր կառուցողական առաջարկներով ու հնարավոր վրիպումների մասին ահազանգելով։

Էդիկ Բաղդասարյան
(Էդ. Գերմանիկ)
Հունվարի 30, 2024 թ.
Հայկական ՈՒսումնասիրությունների Կենտրոն,
Տորոնտո, Կանադա
edbagh@gmail.com

[1]- Լեռ Կամսար (Արամ Թովմասի Թովմաղյան, Տեր-Թովմաղեան) (հոկտեմբերի 24, 1888, Վան, Վանի վիլայեթ, Արևմտյան Հայաստան - նոյեմբերի 22, 1965, Երևան, Հայկական ԽՍՀ, ԽՍՀՄ), հայ գրող, երգիծաբան: ԽՍՀՄ գրողների միության անդամ 1934 թվականից: Քաղվածը նրա «Ո՞վ եմ ես»-ից: